

บทที่ 3

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร

จิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือน

ภาพจิตรกรรมเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามจัดเป็นจิตรกรรมไทยแบบประยุคต์ทำให้ตั้งข้อสังเกตว่า ช่างเขียนใช้หลักอะไรในการเขียนภาพพระราชพิธีทั้งสิบสองเดือน เพราะเนื้อหาในการเขียนภาพมีอยู่จำกัด ในขณะที่พระราชพิธีทั้งสิบสองเดือนในแต่ละเดือนมีมากกว่าหนึ่งพระราชพิธีดังกล่าวดังนี้ในพระราชพิธีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

เดือนสิบสอง ประกอบด้วย พระราชพิธีจองเปรียง (ยกโคม) ถวายพระพรที่ป และพระราชพิธีกะติเกยา (พิธีรับพระเป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์และมีการถวายคำทำนาย) พระราชพิธีกุศลฉลองไตรปี (ถวายไตรจีวร) พระราชกุศลกาลานุการ (ทำบุญพระบรมอัฐิ)

เดือนอ้าย ประกอบด้วย พระราชพิธีไล่เรือ (ไล่น้ำให้นาแห้งเนื่องเป็นฤดูเก็บเกี่ยว) พระราชพิธีเจวียนพระโคกินเลี้ยง การพระราชกุศลเลี้ยงขนมเปื้องแก่พระสงฆ์ราชาคณะ และการพระราชกุศลเทศน์มหาชาติ

เดือนยี่ ประกอบด้วย พระราชพิธีบุษยามิเชก พระราชพิธีตรียัมพวาย ตรีปวาย และการพระราชกุศลถวายผ้าจันทราพรรษา

เดือนสาม ประกอบด้วย พระราชพิธีถือนายเทาะห์ (พิธีเผาข้าวเสี่ยงทายมีเฉพาะสมัยสุโขทัยและอยุธยา) พระราชพิธีศิวาราตรี (พิธีลอยบาปของพราหมณ์) การพระราชกุศลมาฆบูชา และการพระราชกุศลเลี้ยงพระตรุษจีน

เดือนสี่ ประกอบด้วย พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ (พิธีทำบุญสุดตรุษปีเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมือง) พระราชพิธีอาพาธพินาศ (กระทำเมื่อบ้านเมืองเกิดโรคระบาด) และพระราชกุศลกาลานุการพิธีตรุษ

เดือนห้า ประกอบด้วย การสังเวทเวทดาสมโภชเครื่องเลี้ยงโต๊ะปีใหม่ พระราชพิธีศรีสัจปานกาล พระราชพิธีคเชนทร์ศวसन พระราชพิธีทอดเชือกตามเชือก และพระราชพิธีสงกรานต์ และการพระราชกุศลก่อพระทรายและตีข้าวบิณฑิ พระราชพิธีสงฆมูรธาภิเศก

เดือนหก ประกอบด้วย พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และการพระราชพิธีวิสาขบูชา

เดือนเจ็ด ประกอบด้วย พระราชพิธีเคณฑ์ (ทิ้งขางเสี่ยงทนายเพื่อทำนายสภาพบ้านเมือง ทำในสมัยอยุธยา) พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท การพระราชกุศลสลากภัต และการพระราชกุศลหล่อเทียนพรรษา

เดือนแปด ประกอบด้วย การพระราชพิธีเข้าพรรษา การพระราชกุศลฉลองเทียนพรรษา และการเสด็จพระราชดำเนินถวายพุ่ม

เดือนเก้า ประกอบด้วย พระราชพิธีตุลาการ (พิธีสะเดาะพระเคราะห์) พระราชพิธีพูนศาสตร์ และพระราชกุศลในวันประสูติและวันสวรรคต

เดือนสิบ ประกอบด้วย พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พระราชพิธีภัทรบท พิธีกวนข้าวทิพย์ พระราชกุศลตักบาตรน้ำผึ้ง และพระราชกุศลกาลานุกาล

เดือนสิบเอ็ด ประกอบด้วย พระราชพิธีทอดเชือกตามเชือก พระราชกุศลถวายผ้าพระกฐิน พระราชพิธีออกพรรษาและลอยพระทีป

จะเห็นว่าพระราชพิธีข้างต้นในแต่ละเดือนมีมากกว่าหนึ่งพระราชพิธี และเห็นได้ว่าพระราชพิธีบางเดือนยังมีการกระทำซ้ำอีก เช่น พระราชพิธีทอดเชือกตามเชือกกระทำในเดือนห้า และเดือนสิบเอ็ด พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยากระทำในเดือนห้า และเดือนสิบ พระราชพิธีลอยพระประทีป กระทำในเดือนสิบเอ็ดและเดือนสิบสอง พระราชพิธีดังกล่าวมีทั้งที่เป็นพระราชพิธีเนื่องในศาสนาพุทธ เช่น การถวายไตรจีวรและการทำบุญพระบรมอัฐิ การพระราชกุศลต่างๆ เช่น เทศน์มหาชาติ ถวายสลากภัต วิสาขบูชา เป็นต้น ส่วนพระราชพิธีที่เป็นของพราหมณ์ เช่น พระราชพิธีจองเปรียง (ยกโคม) เดิมพราหมณ์จัดขึ้นบูชาพระพรหม พระอิศวร และพระนารายณ์ พระราชพิธีบูชาภิเชก ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเครื่องแบบสงมฺรธาภิเชกประทับในมณฑปดอกไม้สดแล้วทรงมฺรธาภิเชก และพระราชพิธีศีวารตริเป็นพิธีลอยบาปเคราะห์ของพราหมณ์ เป็นต้น

เนื้อหาของภาพเขียนพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

รายละเอียดของภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือน ที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม สามารถอธิบายและตรวจสอบได้จากพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสของเจ้าฟ้ามหามลาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์เป็นอย่างดี โดยเริ่มจากช่องภาพที่หนึ่ง บนผนังด้านทิศใต้เป็นภาพแรกเรียงมาจนครบทั้งสิบสองช่อง จากการศึกษาพบว่าการลำดับภาพของจิตรกรรมที่วัดราชประดิษฐ

สถิตมหาสีมาราม มีการลำดับภาพเหมือนกับในงานพระราชพิธีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือเริ่มจากเดือนสิบสองเป็นภาพแรก โดยช่างเขียนมีเทคนิคในการเลือกฉากสำคัญของพระราชพิธีในแต่ละเดือนนำเสนอ และแก้ไขปัญหาความจำกัดของพื้นที่ฝาผนังโดยแบ่งพื้นที่ออกเป็นสองส่วนในบางช่องภาพที่มีพระราชพิธีที่สำคัญมากกว่าหนึ่งพระราชพิธี ดังต่อไปนี้

ช่องภาพที่ 1 การพระราชพิธีในเดือนสิบสอง (เดือนพฤศจิกายน) จิตรกรรมแสดงภาพพระราชพิธีลอยพระประทีป (ภาพที่ 12) ภูมิอนเทียรบาลเรียกพระราชพิธีนี้ว่า พระราชพิธีจองเปรียง ลอดชุดลอยโคม โดยพระมหากษัตริย์เสด็จออกลอยพระประทีปในเวลากลางคืน และทอดพระเนตรการนักขัตฤกษ์ ส่วนพระอัครมเหสีและพระสนมฝ่ายในตามเสด็จในเรือพระที่นั่ง¹ กล่าวถึงในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ว่า

“การลอยประทีปนั้น	พันพรหม ราช เอย
หมายบอกล้อมวงระดม	ทั่วผู้
พลเรือนทหารกรม	ทำอีก นาพ่อ
ทอดหุ่นใหญ่อยู่รู้	ที่ตั้งทุกกอง” ²

พระราชพิธีลอยพระประทีปกระทำในวันขึ้น 14-15 ค่ำ และ แรม 1 ค่ำ เดือน 12 รวมสามวัน ดังนี้

“สามวันเอิกเกริกทั้ง	กรุงศรี
เป็นที่ปรีดิ์	แซ่ซ้อง
ตามครวญดูปี	รู้ทั่วกันพ่อ
นีกกระหึ่มคอยจ้อง	ค้ำแล้วดูกระทง” ³

ช่างเขียนจำลองฉากพระราชพิธีลอยพระประทีป บริเวณท่าราชวรดิฐอยู่ทางทิศตะวันตกของพระบรมมหาราชวัง ริมแม่น้ำเจ้าพระยา

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน**, เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ศรสภา, 2528), 18 – 19.

²สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาเมลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส** (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545), 91.

³เรื่องเดียวกัน, 100.

สิ่งสำคัญแสดงในภาพจิตรกรรมปรากฏหมู่พระที่นั่ง 3 องค์ ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เรียกว่า หมู่พระที่นั่งชลังคพิมาน มีพระที่นั่งห้องพระโรงฝ่ายหน้าอยู่ทางทิศเหนือ พระราชนามว่า พระนั่งราชกิจวินิจฉัย ด้านใต้มีพระที่นั่งเป็นที่พักฝ่ายใน พระราชนามว่า อนงค์ใน สราญรมย์ และด้านตะวันออกมีพระที่นั่งสูง พระราชนามว่า ทิพยสถานเทพสถิต⁴

ภาพจิตรกรรมภายในพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยประกอบไปด้วยขุนนางข้าราชการบริพารทั้ง ฝ่ายหน้าและฝ่ายในแต่งกายอย่างงดงาม (ภาพที่ 13) กล่าวคือ ฝ่ายหน้าคือ เจ้านายและขุนนาง ชายนั้นสวมเสื้อแขนยาวคล้ายเสื้อราชประแตน นุ่งผ้ายกทอง ฝ่ายในคือเจ้านายฝ่ายหญิงห่มสไบ มีสายสะอึงทองคำสะพายไหล่ นุ่งผ้ายกทอง มีหีบหมาก พานรอง เป็นเครื่องประดับอิสริยยศ ประกอบอยู่ด้วย ส่วนเหล่านางกำนัลห่มสไบและนุ่งโจงกระเบน ไม่สวมเครื่องประดับ ในฉากแม่น้ำ มีขบวนเรือพระที่นั่งลอยเป็นแถว และมีเรือของชาวบ้านชาวเมืองแล่นประกอบอยู่ด้วย อาทิ เรือที่กำลังบรรทุกสิ่งของในการประกอบพระราชพิธี เช่นกระทงหลวง (ภาพที่ 14) มีภาพเรือบรรทุก ระเบิดดอกไม้ไฟ⁵ (ภาพที่ 15) ที่ใช้จุดในงานพระราชพิธีอยู่ตรงกลางของฉากมีเรือของชายชาวไทย และชายที่มีผ้าโพกศีรษะเหมือนแขกพายเรือผ่านมา แสดงให้เห็นบรรยากาศความคึกคักในงาน พระราชพิธีได้เป็นอย่างดี

ช่องภาพที่ 2 การพระราชพิธีเดือนอ้าย (เดือนธันวาคม) จิตรกรรมแสดงภาพ การพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้อง (ภาพที่ 16) ซึ่งกำหนดการพระราชพิธีกระทำในเดือนอ้ายแต่ไม่ได้กำหนดแน่นอนว่า เริ่มในวัน เวลาใด ตามแต่จะตรงกับเวลาที่กุ้งมีมันมากเมื่อใด เพราะมันกุ้งจะเหมาะสำหรับทำไส้ขนมเบื้อง ในพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้องกำหนดเลี้ยงพระสงฆ์ตั้งแต่พระราชาคณะ จำนวน 80 รูป ฉะนั้นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ท้าวนาง เจ้าจอมมารดาและพนักงานตั้งเตาละเลงขนมเบื้องอยู่บริเวณข้างห้องพระโรง⁶ ยังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการพระราชพิธีเดือนอ้ายในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ดังนี้

⁴ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระที่นั่งต่างๆ ในบริเวณทำราชวรดิษฐ์ชำรุดหักพัง จึงโปรดฯ ให้ซ่อมรักษาไว้แต่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยเท่านั้น จึงคงเหลือมาจนถึงปัจจุบัน

⁵ระพา หมายถึง หอสูงรูปสี่เหลี่ยม หลังคาทรงยอดเกี้ยว ประดับดอกไม้ไฟนานาชนิด เช่น พลุ ตะไล จรวด ใช้จุดในงานพระราชพิธี อ้างจาก พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, 689.

⁶พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือนเล่ม 1**, 51.

“ในราชนิเวศน์เจ้า	จอมกษัตริย์
วันสุริยออกสุดบัด	กลับเยื้อง
ล้ำสงฆ์เหล่าปรีดิ์	สมณะ อีกเอย
แปดสิบฉันทนบ่	หนึ่งครั้ง คราวปี” ⁷

ช่างเขียนได้จำลองฉากเหตุการณ์การพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้องภายในพระบรมมหาราชวัง ณ บริเวณหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีการตั้งปะรำพิธี และ ตั้งเตาละเลงขนมเบื้องข้างท้องพระโรง (ภาพที่ 17) ภาพจิตรกรรมของพระราชพิธีนี้บรรยายบรรยากาศของการละเลงขนมเบื้องของข้าราชการฝ่ายในควบคุมโดยเจ้าจอมมารดา และเจ้านายฝ่ายใน อย่างเร่งรีบเพื่อให้ทันเวลาเลี้ยงพระสงฆ์จำนวนถึง 80 รูป ดังกล่าวไว้ในงานพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 และโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสของเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ความว่า

“ขนมเบื้องบอกทั่วทั้ง	ราชฐาน
เฝ้าแก่แลพนักงาน	ท่านท้าว
หนึ่งพวกท่านจอมมาร	ดาเก่า เกณฑ์แฮ
ทำทุกพระองค์เจ้า	แต่ล้วน ฝ่ายใน” ⁸

ช่องภาพที่ 3 การพระราชพิธีเดือนยี่ (เดือนมกราคม) จิตรกรรมแสดงภาพพระราชพิธีตรียัมพวาย (ภาพที่ 18) พิธีต้อนรับพระอิศวรอย่างเอ็กเกริก หรือที่เรียกกันว่า “พิธีการไล่ชิงช้า และพิธีตีปวาย” ต้อนรับพระนารายณ์อย่างเงียบๆ เรียกว่า “พิธีแห่พระนารายณ์” เป็นความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ที่ถือว่า พระอิศวรและพระนารายณ์เสด็จจากสวรรค์มาเยี่ยมโลกมนุษย์ปีละครั้ง ดังหลักฐานที่กล่าวไว้ในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสว่า

“บุษยมาสเจ็ดค่ำขึ้น	กำหนด
การพิธีพรหมพรต	ใหญ่ล้น
ตรียัมพวายหมด	แรมค่ำ หนึ่งนา
แรมค่ำหนึ่งเป็นต้น	อีกห้า ปวาย” ⁹

⁷ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, *โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส* (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545), 116.

⁸ เรื่องเดียวกัน, 118.

⁹ เรื่องเดียวกัน, 119.

พิธีตรียัมปวายหรือ ตรียัมปวาย เป็นพิธีต้อนรับพระอิศวรจัดให้มีการโล้ชิงช้า 2 วัน คือวันขึ้น 7 ค่ำ เวลาเช้า และวันขึ้น 9 ค่ำ เวลาเย็น สมมุติให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นพระอิศวร เดิมใช้ข้าราชการตำแหน่งเกษตราธิบดี คือเจ้าพระยาพลเทพ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชดำริว่าพระยาพลเทพต้องแห่ช้าทุกปี ต้องแจกจ่ายเลี้ยงดูผู้คนที่เข้ากระบวนแห่สิ้นเปลืองเงินทองมาก จึงกำหนดให้พระยาที่ได้รับพระราชทานพานทองสลัเปลี่ยนกันปีละคน เรียกว่า “พระยายืนชิงช้า”

ผู้ทำการโล้ชิงช้าแทนท้าวจตุโลกบาลเรียกว่า “นาลิวัน” มีจำนวน 12 คน ได้กระดานละ 4 คน รวม 3 กระดาน ทั้งเป็นผู้รำเสนงแทนพญานาคและเทพยดา

ภาพเขียนตอนบนเป็นภาพพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ริมกำแพงหน้าพระบรมมหาราชวัง มีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ (ภาพที่ 19) ภาพด้านซ้ายมือเป็นภาพขบวนช้างทรงของพระมหากษัตริย์เพื่อเสด็จทอดพระเนตรการพระราชพิธีโล้ชิงช้า ถัดจากขบวนแถวทหารยืนถือธงเป็นประรำพิธีทำด้วยผ้าสีขาว มีภาพบุคคล (ภาพที่ 20) สันนิษฐานว่าเป็นพระยายืนชิงช้า นั่งอยู่ภายในประรำ ท่ามกลางพวกพราหมณ์นั่งแวดล้อมอยู่เบื้องล่าง

ภาพตอนกลางของเป็นฉากสถานที่ประกอบพิธีโล้ชิงช้า บริเวณเสาชิงช้าหน้าวัดสุทัศน์เทพวราราม ถือกันว่าเป็นจุดศูนย์กลางของพระนคร ภาพส่วนล่างสุดมีผู้คนล้อมมุงดูพิธีโล้ชิงช้า

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดฯ ให้เพิ่มพิธีสงฆ์ ในพระราชพิธีโล้ชิงช้า โดยพระสงฆ์จะรับพระราชทานฉันที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในวัน 7 ค่ำ เวลาเช้า และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พราหมณ์ได้ทำพิธีสมโภชเทวรูป และทำบุญตามประเพณีพุทธศาสนาอีกด้วย

แต่เดิมเสาชิงช้าสร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 อยู่บริเวณหน้าโบสถ์พราหมณ์ มีขนาดเล็กไม่สูงใหญ่อย่างในปัจจุบัน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 บริเวณเสาชิงช้ากรุงรัง จึงโปรดฯ ให้ปรับปรุงบริเวณนั้นด้วยการรื้อเสาชิงช้าลงแล้วให้สร้างตลาดขึ้นในบริเวณนั้น แล้วสร้างเสาชิงช้าขึ้นมาใหม่อยู่ห่างจากที่เก่ามาเล็กน้อย คือตั้งอยู่ในปัจจุบัน ไม้ของบริษัทยุติเลียวโนเวนซึ่งเป็นบริษัทที่ได้รับสัมปทานทำป่าไม้ บริษัทจึงถวายเป็นของขวัญขนาดใหญ่และยาวมาก 2 ต้นให้ทำเสาชิงช้า¹⁰

¹⁰ เทพฑู ทับทอง, ภาพถ่ายประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ ย้อนยุค (กรุงเทพฯ : วชิรินทร์การพิมพ์, 2539), 25.

ช่างเขียนจำลองฉากหลักในการได้ซึ่งข้าของนาลิวัน ในการต้อนรับพระอิศวร และพระนารายณ์ที่เสด็จลงมาเยี่ยมโลกมนุษย์ในปีใหม่ของพรหมณ์ ในการได้ซึ่งข้าจะทำเสาะไม่ไผ่ ปลายผูกเงินปักไว้ทางหน้ากระดาน นอกจากนี้ยังมีกระบวนช่างและทหารและข้าราชการ บริหารตลอดจนประชาชนที่คอยเฝ้าดูพิธีกรรมอย่างเนืองแน่น

ช่องภาพที่ 4 การพระราชพิธีเดือนสาม (เดือนกุมภาพันธ์) แสดงภาพพระราชพิธีเลี้ยงพระตรุษจีน ณ พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย (ภาพที่ 21) การพระราชกุศลนี้เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ด้วยทรงปรารภว่า ของซึ่งพวกจีนนำมาถวายในวันตรุษจีนนั้นมีมากมายเหลือเฟือ และยังเป็นของสดจำพวก สุกกร เป็ด ไก่ ควรที่จะให้เป็นไปในทางพระราชกุศล จึงโปรดให้มีการเลี้ยงพระสงฆ์ที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยขึ้น 3 วัน นิมนต์พระสงฆ์ฉันวันละ 30 รูป¹¹ ตามคณะ กลาง เหนือ ได้ พร้อมทั้งโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและบรรดาภรรยาขุนนางจัดเรือขนมจีนมาถวายผลัดเปลี่ยนเวรกันไปทั้ง 3 วัน

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เป็นเลี้ยงพระสงฆ์ด้วยเกาเหลาแทนขนมจีน ส่วนในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้มีเรือขนมจีนมาถวายเหมือนสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ช่องภาพที่ 5 การพระราชพิธีเดือนสี่ (เดือนมีนาคม) จิตรกรรมแสดงภาพการยิงปืนอาภูนา (ภาพที่ 22) ในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ หรือพระราชพิธีตรุษสุุดปี¹² หมายถึงเป็นพิธีตัดปี มีการสวดอาภูนาภิษปริตร เป็นคาถามาจากอาภูนาภิษสูตร เรียกกันเป็นสามัญว่า ภณยักษ์ คือเป็นบทสวดมนต์กับยักษ์ ซึ่งทำวเวสสุวรรณายักษ์นำมาถวายพระพุทธรูปที่กรุงราชคฤห์ ถือกันว่า ถ้าได้สวดมนต์บทนี้จะทำให้มีความสุขความเจริญ เพราะยักษ์จะช่วยคุ้มครอง อีกทั้งประสงค์ให้เป็นการระงับภัยอันตรายและเป็นสวัสดิมงคลแก่พระนคร¹³ ในพระราชพิธีนี้จะให้พระสงฆ์สวดภณยักษ์รอบกำแพงพระนครในวันสิ้นปี แล้วยิงปืนใหญ่ไล่ภูตผีปีศาจทุกชนิดให้หนีไปมีหลักฐานเป็นคำกลอนในนิราศเดือนว่า

¹¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 1**, 94.

¹²คำว่า “ตรุษ” เป็นคำไทยแผลงมาจากภาษาสันสกฤต แปลว่า ตัด “ตรุษ” เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยที่ไทยเรากำหนดเอาเดือนห้าเป็นต้นปีและเดือนสี่เป็นสิ้นปี

¹³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 1**, 105 – 106.

“ถึงเดือนสี่ปีสุดถึงตรุษใหม่ ยังไม่ได้ขุนนางที่ปรารภนา
 ฟังเสียงปิ่นยังยัดอัญญา รอบมหานครเศศนิเวศวัง “
 รายละเอียดของภาพจิตรกรรมช่องนี้ประกอบไปด้วย

ภาพจิตรกรรมด้านบนสุดเป็นภาพการเล่นว่าวจุฬา และว่าวปักเป้าของเด็กชาวบ้าน (ภาพที่ 23) ภาพถัดมาเป็นภาพแสดงการทำบุญตักบาตรของชาวบ้าน รวมทั้งการนิมนต์พระสงฆ์ มาয়ัพระราชวัง (ภาพที่ 24)

ภาพจิตรกรรมส่วนล่างสุดของภาพแสดงการยิงปืนใหญ่ในวันตรุษสุตปี เรียกว่า การยิง ปืนอาฏานา สังเกตว่าภาพทหารที่ยิงปืนใหญ่นั้นสวมมงคลบนศีรษะด้วย

พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ หรือการทำบุญวันสิ้นปีนี้กระทำเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ในปัจจุบันทางราชการยกไปรวมกับพิธีสงกรานต์เรียกรวมกันว่า พระราชพิธีตรุษสงกรานต์

ช่องภาพที่ 6 การพระราชพิธีเดือนห้า (เดือนเมษายน) ช่วงเขียนแบ่งพื้นที่ของภาพ ออกเป็น สองส่วน คือภาพจิตรกรรมด้านบน แสดงภาพพระราชพิธีสงกรานต์ มีรายละเอียด ภาพประกอบไปด้วยภาพพระราชพิธีสงกรานต์อภิเษกของพระมหากษัตริย์ในวันสงกรานต์ (ภาพที่ 25) และภาพการพระราชกุศลก่อพระทรายและตักข้าวบิณฑ์ ในภาพประกอบด้วยชาวเมืองชาย หญิงกำลังก่อพระเจดีย์ทรายที่วัดในวันสงกรานต์ (ภาพที่ 26) ตรงกับข้อความในโคลงพระราชพิธี ว่า

“วันเถลิงศกขึ้นใหม่	มีการ
ตั้งมูรธาภิเษกสนาน	ราชไท่
มวลงหมู่เหล่าพนักงาน	ถวายโสรจ สรงนา
เตรียมอยู่คอยรับใช้	พริ้วพร้อม เพียงกัน ¹⁴

ส่วนภาพด้านล่างแสดงภาพพระราชพิธีคเชนทร์ศวนาน¹⁵ (ภาพที่ 27) เพิ่งจัดให้มีขึ้น ในแผ่นดินพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงเพิ่มเติมให้เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนามากขึ้น มีภาพกระบวนแห่ เช่น กระบวนช้าง ม้า ทรงเครื่องเต็มยศ รายล้อมด้วยเหล่าทหารถือธงชัยต่างๆ

¹⁴เจ้าฟ้าหมามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส, 29.

¹⁵พระราชพิธีคเชนทร์ศวนาน แต่เดิมคือ พระราชพิธีทอดเชือกตามเชือกที่เป็นพิธีพราหมณ์ เป็น เรื่องเกี่ยวกับ ศขกรรม เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ช้าง ซึ่งเป็นราชพาหนะ

ช่องภาพที่ 7 การพระราชพิธีเดือนหก (เดือนพฤษภาคม) ประกอบไปด้วยพระราชพิธี
พืชมงคลและจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ กับพระราชพิธีวิสาขบูชา¹⁶ ดังคำโคลงว่า

“วิสาขมาสได้ฤกษ์ทั้ง	ดฤถี นาฟ่อ
กำหนดเมล็ดรวงดี	ถูกต้อง
ตั้งการราชพิธี	จรดพระนังคัลนา
ทั้งพืชมงคลพ้อง	แทรกซ้ำ ทรงเติม” ¹⁷

ข้างเขียนแบ่งพื้นที่ของภาพจิตรกรรม ออกเป็นสองส่วน คือ

ภาพด้านบนเป็นภาพพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ (ภาพที่ 28) จัดเป็นพิธี
ในศาสนาพราหมณ์ สมัยนั้นใช้พื้นที่ประกอบพิธีนอกเขตพระนคร บริเวณทุ่งสัมปอຍ หรือ
ทุ่งพญาไท (ปัจจุบันจัดที่ท้องสนามหลวง) ประกอบไปด้วยขบวนของพระยาแรกนากำลังถือไถ
นำหน้าเหล่าเทพีทั้งสี่ ผู้หาบคอนพืชมงคลต่างๆที่ใช้ในพระราชพิธี ส่วนพิธีในศาสนาพุทธคือพิธี
พืชมงคล ในสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดฯให้ปลูกพลับพลารัตนที่หน้าท้องสนามหลวง และสร้างหอพระ
เป็นที่ไว้พระคันธารราษฎร์

ภาพด้านล่างเป็นภาพพระราชพิธีวิสาขบูชา (ภาพที่ 29) โดยใช้ฉากที่วัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม เป็นพิธีการเวียนเทียนในวันวิสาขบูชาของเหล่าสาวชาววังที่ห่มสไบ และนุ่งผ้า
โจงกระเบนอย่างงดงาม และชายที่เป็นข้าราชการฝ่ายหน้าสวมเสื้อ นุ่งโจงกระเบนคล้องผ้าพาดบ่า

ช่องภาพที่ 8 การพระราชพิธีเดือนเจ็ด (เดือนมิถุนายน) จิตรกรรมแสดงภาพการ
พระราชกุศลถวายสลากภัต (ภาพที่ 30) หมายถึงการถวายอาหารพระสงฆ์ โดยใช้วิธีจับฉลาก

¹⁶วันวิสาขบูชาเป็นนักษัตรฤกษ์ใหญ่ เพราะเป็นวันคล้ายวันประสูติ ตรัสรู้ และวันเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระบรมศาสดาของศาสนาพุทธ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 มีการรื้อฟื้นพระราชพิธีนี้ขึ้นมาเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยสมเด็จพระสังฆราชมี แห่งวัดราชบูรณะ ถวายพระพรให้ทรงธรรมวิสาขบูชาคือ จุดโคมตามประเพณีบูชาทั้งในพระอารามและตามบ้านเรือนทั้งปวง

¹⁷เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส, 31.

“ในเดือนเชษฐมาศนั้น	ฤาณี
การพระราชพิธีใด	ว่างเว้น
ให้จัดเหล่านั้นรี	หาบสลาภัต นา
แต่งประภคอดวตเหล่น	หลากลั่นครวดู” ¹⁸

ภาพกระบวนแห่สลาภัตของเจ้านายฝ่ายหญิง ภาพที่ปรากฏเป็นรูปสตรีไว้ผมปีกและแต่งกายด้วยผ้าภูษาจีบหน้านาง ห่มผ้าสไบทอดด้วยผ้าไหมยกทอง และประดับเครื่องถนิมพิมพาภรณ์อย่างวิจิตรงดงาม เดินนำหน้ากระบวนหาบสลาภัตของข้าราชการฝ่ายในเพื่อนำไปถวายพระสงฆ์ (ภาพที่ 31) ประกอบด้วยภาพกระบวนมโหรีปี่พาทย์ (ภาพที่ 32) และทหารชายหญิงเดินถือ ธงตะขาบ อีกทั้งยังมีชาวบ้านชาวเมืองอุ้มลูกจูงหลานมารอชมกระบวนแห่อย่างคับคั่ง

ช่องภาพที่ 9 การพระราชพิธีเดือนแปด (เดือนกรกฎาคม) จิตรกรรมแสดงภาพพระราชพิธีเข้าพรรษา โดยที่ช่างเขียนใช้ฉากเหตุการณ์พระราชพิธีบวชนาคหลวง (ภาพที่ 33) เป็นการสื่อความหมายของพระราชพิธีเข้าพรรษา

“ธรรมเนียมบวชนาคเจ้า	จัดพระ สงฆ์เฮย
สามสิบราชาคณะ	ชื่อตั้ง
สองฝ่ายปะปนคละ	หอนเลือก ถือเลย
มีกระจาดถวายทั้ง	หม่อมเจ้า บวชเดิม” ¹⁹

จิตรกรรมด้านบนแสดงภาพนาคหลวง 3 คนยืนอยู่บนเกย กำลังโปรยทานให้กับชาวบ้าน ก่อนที่จะเข้าทำพิธีอุปสมบทในพระอุโบสถ (ภาพที่ 34) ส่วนด้านล่างเป็นภาพชาวบ้านกำลังแย่งกันเก็บเงินโปรยทานกันอย่างซุญจุนจวนวาย (ภาพที่ 35)

ช่องภาพที่ 10 การพระราชพิธีเดือนเก้า (เดือนสิงหาคม) เป็นภาพที่มีการตีความแตกต่างกันจากผู้ที่มีการศึกษามาก่อนอยู่ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรกเชื่อว่าเป็นพระราชพิธีโสกันต์ และกลุ่มที่สองเชื่อว่าเป็นพระราชพิธีตุลาการ แต่จากการตรวจสอบและวิเคราะห์หลักฐานเอกสารและ

¹⁸ เจ้าฟ้าหมามาลา กรมพระยานารายณ์ประภักษ์, *โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส*, 38.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 44.

ภาพเขียนแล้วได้ข้อสรุปว่าเป็น พระราชพิธีพืชมงคล ซึ่งจะนำเสนอแนวคิดและการวิเคราะห์ เนื้อหาของพระราชพิธีนี้โดยละเอียดต่อไป

รายละเอียดของภาพพระราชพิธีเดือนเก้า ประกอบด้วย พิธีในศาสนาพุทธและศาสนา พราหมณ์ ดังนี้

มีภาพพลับพลาโถงที่ตั้งอยู่บริเวณนอกกำแพงพระบรมมหาราชวัง บริเวณท้องสนามหลวง เจ้าพนักงานเชิญเครื่องอิสริยยศ ได้แก่ หีบหมาก พานรอง และพระขรรค์ พระสงฆ์นั่งเจริญพระพุทธมนต์อยู่ภายในพลับพลาโถงประกอบด้วยบุคคลสำคัญประนมมือ มีการบรรเลงเพลง ขับกล่อมระหว่างการประกอบพระราชพิธีด้วยวงมโหรี (ภาพที่ 36)

ภาพพราหมณ์กำลังเชิญบายศรีและเครื่องเซ่นสังเวยอยู่ด้านนอกพลับพลา (ภาพที่ 37) สิ่งที่สำคัญ คือ มีภาพขนาดเล็กที่แสดงชัดเจนถึงพระราชพิธีพืชมงคลของฝน ได้แก่ ราชวัติจักรกระดากันอยู่สี่มุม มีท้าวจตุโลกบาลที่ 4 ประจำทิศ มีพระสุกตินั่งตรงกลางและมีรูปปลาช่อนและงูปรากฏอยู่ด้วย (ภาพที่ 38)

ช่องภาพที่ 11 การพระราชพิธีเดือนสิบ (เดือนกันยายน) จิตรกรรมแสดงภาพการกว่นข้าวทิพย์ (ภาพที่ 39) หรือเรียกว่าพระราชพิธีภัทรบทพิธิสารท สืบเนื่องมาจากศาสนาพราหมณ์เป็นวันสารทในวันแรม 15 ค่ำ เดือนสิบ ซึ่งเป็นช่วงในการทำบุญเพื่ออุทิศให้กับบรรพบุรุษ และญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว

“สวดวันสิบห้าค่ำ	กำหนด มีนา
ปายาสปรุงจตุรรส	เรียบไว้
ได้ฤกษ์ประทานรด	น้ำพุทธ มนต์เฮย
จันทน์กระแจะเจิมให้	เสร็จแล้วลงพาย” ²⁰

ภาพปะรำพิธีกว่นข้าวทิพย์หรือข้าวมธุปายาส ตั้งบริเวณหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ภายในพระบรมมหาราชวัง และแสดงภาพการกว่นข้าวทิพย์ โดยสาวพรหมจารีย่นุงชาวหม่นชาวอยู่ภายนอกศาลา บริเวณที่มุมปะรำทั้ง 4 ด้าน ส่วนภายในศาลาที่ล้อมรอบด้วยสายสิญจน์เป็นที่นั่งของเจ้านายฝ่ายหญิง (ภาพที่ 40)

ช่องภาพที่ 12 การพระราชพิธีเดือนสิบเอ็ด (เดือนตุลาคม) จิตรกรรมแสดงภาพการบำเพ็ญพระราชกุศลถวายผ้าพระกฐินหลวง ในวันแรม 8 ค่ำ เดือน 11 ตามโบราณราชประเพณี

²⁰ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, *โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส*, 53.

พระราชพิธีนี้เป็นพระราชพิธีใหญ่ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาพระมหากษัตริย์จะเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินยังพระอารามหลวงต่างๆ ทั้งทางสถลมารคและทางชลมารคปรากฏหลักฐานภาพเขียนเกี่ยวกับกระบวนการแห่พิธีกฐินหลวงอยู่ที่ตู้พระไตรปิฎกวัดอนงคาราม²¹ สำหรับภาพจิตรกรรมที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามแสดงให้เห็นถึง ภาพกระบวนการแห่ผ้าพระกฐินหลวงทางสถลมารค (ภาพที่ 41) รายละเอียดของภาพประกอบไปด้วย ภาพขบวนแห่ผ้าพระกฐินหลวงบนหลังช้างและม้า ณ บริเวณถนนริมกำแพงพระบรมมหาราชวัง โดยมีฉากของพระที่นั่งสุทไธสวรรย์อยู่ด้านหลังซึ่งอาจจะหมายถึงพระราชพิธีแห่เศวตฉัตรสวนานเช่นเดียวกับวัดเสนาสน์ (ภาพที่ 42) นอกจากนี้ยังมีภาพของประชาชนรอชมขบวนเสด็จอยู่ทั้งสองข้างทางเดิน จิตรกรรมภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามทั้งสิบสอง ช่องดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงฉากเหตุการณ์ตอนสำคัญของแต่ละพระราชพิธีที่เคยมีมาในพระนคร

ในสมัยของรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 นับเป็นการบันทึกภาพประวัติศาสตร์ผ่านงานจิตรกรรมได้อย่างมีคุณค่าและงดงามยิ่ง

การตีความภาพจิตรกรรมพระราชพิธีเดือนเก้าจากเอกสารประวัติศาสตร์ :

องค์ความรู้ใหม่ทางประวัติศาสตร์ศิลปะ

นับตั้งแต่ปีพ.ศ. 2507 เป็นต้นมา เป็นเวลาเกือบสี่สิบปีมาแล้วที่มีผู้เสนอว่าภาพจิตรกรรมพระราชพิธีเดือนเก้าที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร เป็นพระราชพิธีโสกันต์ หรือโกนจุก โดยอาจจะมีสาเหตุมาจากการตีความภาพพราหมณ์หนุ่ม²² ที่เดินทางร่วมมาพร้อมกับลูกศิษย์สองคนทางด้านมุขขวาล่างของภาพ(ภาพที่ 43) อาทิ บทความในวารสารวัฒนธรรมไทย ระบุว่า

“ภาพพระราชพิธีโสกันต์ ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท (เดือนสิงหาคม)”²³

การบรรยายภาพดังกล่าวสอดคล้องกับสารนิพนธ์ระดับปริญญาตรีสาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2526²⁴

²¹น. ณ ปากน้ำ, **ประเพณีไทยต่างๆ** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2525), 29.

²²เดิมมีการตีความว่า พราหมณ์หนุ่ม เป็นผู้ที่กำลังจะเข้าพิธีโสกันต์ ในขณะที่มีพราหมณ์สูงอายุซึ่งกำลังประกอบพิธีที่มีเครื่องบายศรีและหัวหมูเป็นเครื่องเช่นสังเวย บริเวณสระน้ำจำลองเป็นชายแถมมีศีรษะเด็ก

²³สิริ เพ็ชรไชย, “วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม,” **วารสารวัฒนธรรมไทย** 3, 12 (กุมภาพันธ์ 2507) : 26.

²⁴สุทธิดา วัลลภาพันธุ์, “จิตรกรรมฝาผนังวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร,” สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

เอกสารทางวิชาการของสำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร เรื่อง “วัฒนธรรมประเพณีพื้นบ้านในจิตรกรรมฝาผนัง”²⁵ ของกลุ่มงานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง หรือแม้แต่ข้อมูลในอินเทอร์เน็ตของหอสมุดไทยใน <http://www.heritage.thaigov.net> ก็อธิบายภาพดังกล่าวว่า เป็นพระราชพิธีโสกันต์ เกศกัณฑ์หรือการโกนจุก²⁶

และล่าสุดในปีพ.ศ. 2544 มีการตีความภาพพระราชพิธีเดือนเก้าในระดับปริญญาโท สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล เรื่อง “การศึกษาภาพสะท้อนทางวัฒนธรรมจากภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่อง พระราชพิธีสิบสองเดือนวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร”²⁷ ได้อธิบายภาพเดียวกันนี้ว่า เป็นพระราชพิธีตุลาการ หรือการสะเดาะเคราะห์อันเป็นอีกหนึ่งพระราชพิธีที่จัดขึ้นในเดือนเก้าเช่นเดียวกันกับพิธีพรุณศาสตร์ โดยบรรยายเน้นบริเวณส่วนที่เป็นสระน้ำจำลองอันเป็นที่ประดิษฐานรูปพระสุกัณเฑาะและท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ที่มุมสระว่า

“มีการทำกระบะเสี่ยงทายสะเดาะเคราะห์ล้อมรอบด้วยสายสิญจ์ ที่มุมกระบะทั้งสี่ มีตุ๊กตาเสี่ยงทายอยู่มุมละตัว ในกระบะเป็นเครื่องบัดพลีต่างๆ ที่ใช้ในการสะเดาะเคราะห์”²⁸

ข้อความข้างต้นเป็นตัวอย่างของการจินตนาการและตีความภาพจิตรกรรมเชื่อมโยงกับความเชื่อเรื่องตุ๊กตาเสี่ยงทายผิดไปจากข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์

หลักฐานในตำราพระราชพิธีเก่า แม้จะกล่าวเพียงสั้นๆ ว่า “เดือนเก้า เป็นพระราชพิธีพรุณศาสตร์” (ขอฝน) แต่ก็หลักฐานที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับพระราชพิธีในเดือนเก้าที่กระทำในสมัยรัตนโกสินทร์

²⁵ กรมศิลปากร, จิตรกรรมไทยประเพณีชุดที่ 001 เล่มที่ 7 เรื่อง วัฒนธรรมประเพณีพื้นบ้านในจิตรกรรมฝาผนัง (กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2539), 21.

²⁶ พระราชพิธีโสกันต์ : การโกนจุกให้แก่พระองค์เจ้าขึ้นไป, เกศกัณฑ์ : การโกนจุกใช้เฉพาะเจ้านายชั้นหม่อมเจ้า อ้างจาก พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525.

²⁷ ลักษณ์า มัญมณี, “การศึกษาภาพสะท้อนทางวัฒนธรรมจากภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2544), 80.

²⁸ ลักษณ์า มัญมณี, เรื่องเดียวกัน, 80.

อย่างไรก็ดี เอกสารชิ้นสำคัญที่ไขปริศนาภาพนี้อย่างชัดเจน คือ ตำราพระราชพิธีพฤกษศาสตร์ ซึ่งมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพลเทพฯ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ให้พิมพ์แจกในงานพระราชพิธีจรดพระนังคัล ปีกุน เมื่อปีพ.ศ. 2466 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำราพระราชาคณะฯ ทรงอธิบายว่า ทรงได้ค้นฉบับตำราเล่มนี้มาแต่พระราชวังบวรสถานมงคล เป็นตำราที่แต่งในรัชกาลที่ 4 ในพระราชวโรกาสที่โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำรงพระราชอิสริยยศ”เหมือนพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง” ด้วยเหตุนี้พระราชพิธีต่างๆ ซึ่งทำในพระราชวังหลวง จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทำในพระราชวังบวรสถานมงคลด้วยแบบแผนพระราชพิธีพฤกษศาสตร์ที่ทำต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงคล้ายคลึงกับเนื้อหาที่กล่าวไว้ในตำราพระราชพิธีพฤกษศาสตร์²⁹

พระราชพิธีพฤกษศาสตร์ หรือ พิธีขอฝน กระทำในเดือนเก้า เพื่อให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล เป็นประโยชน์แก่การเกษตรกรรมและการดำรงชีวิตของอาณาประชาราษฎร์ ตำราพระราชพิธีเก่า ได้เล่าถึงการประกอบพระราชพิธีพฤกษศาสตร์อย่างย่อ เพื่อชี้ถึงวิธีการปฏิบัติและจุดมุ่งหมายที่เป็นแก่นสำคัญของพระราชพิธีว่า

“เดือนเก้า พระราชพิธีพฤกษศาสตร์ขอฝน ให้เจ้าพนักงาน
ตกแต่งเครื่องบูชาและบายศรี ให้ชีพ้อพราหมณ์บูชาอ่าน
พระเวทมนต์ขอฝนให้ตกขอบฤดูกาลบ้านเมืองใหญ่น้อย
จะได้อยู่เป็นสุขเจริญแผ่นดิน“³⁰

หลักฐานที่กล่าวถึงรายละเอียดของการพระราชพิธีพฤกษศาสตร์มีอยู่ใน หนังสือตำรับนางนพมาศ หรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ เนื้อหาของหนังสือแบ่งเป็นสองส่วน คือ ส่วนที่กล่าวถึงประวัตินางนพมาศ มีการกล่าวถึงพระราชพิธีเดือนเก้าอย่างค่อนข้างละเอียด และส่วนที่เป็นคำสอนเกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติของสตรีในราชสำนัก หนังสือเล่มนี้เดิมเข้าใจว่าแต่งในสมัย

²⁹ ตำราพระราชพิธีพฤกษศาสตร์, มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพลเทพฯ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พิมพ์แจกในงานพระราชพิธีจรดพระนังคัล ปีกุน พ.ศ. 2466 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้าค่านำ.

³⁰ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์, ตำราพระราชพิธีเก่า (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466, 8. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ โปรดให้พิมพ์ เมื่อปีกุน พ.ศ. 2466)

สุโขทัย แต่จากการศึกษาในปัจจุบันกำหนดอายุได้ว่า อาจสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ระหว่างปี พ.ศ. 2360 – 2378³¹

หนังสือคำให้การชาวกรุงเก่าชี้ว่า พระราชพิธีในเดือนเก้าคือ “พระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์” มีการมหรสพที่พระที่นั่งมหาปราสาทปัญญารัตน(เบญจรัตนมหาปราสาท) พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาทรงมูรธาภิเษก แล้วเปลี่ยนเครื่องทรงเมื่อทรงสนานพระราชทานแก่พราหมณ์³² การพระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์เป็นพิธีเปลี่ยนสถานภาพของกษัตริย์ โดยการทรงมูรธาภิเษก (มูรธา แปลว่าพระเจ้า) หมายถึงการทรงน้ำเพื่อให้บุคคลที่รับการทรงน้ำเป็นพระเจ้า

พระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนของรัชกาลที่ 5 มีพระราชาธิบายเกี่ยวกับพระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์ ว่าเป็นพิธีเดียวกับพระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท ซึ่งในกฎมนเฑียรบาลจัดอยู่ในพระราชพิธีประจำเดือนเจ็ด น่าสังเกตว่าพระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาทเป็นพิธีที่ข้าราชการจำนวนมากทูลน้ำมาถวายกษัตริย์ โดยไม่มีรายละเอียดที่แน่ชัดว่าทำเพื่ออะไร รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชาธิบายว่า พิธีทูลน้ำล้างพระบาทเป็นการถวายน้ำสงฆ์ของข้าราชการ ดังนั้นจึงแตกต่างกับพระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์ เพราะในพระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์นั้นพราหมณ์เป็นผู้ถวายน้ำ แต่พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาทข้าราชการเป็นผู้ถวายน้ำ พระราชพิธีทั้งสองคงจะเลิกราไปในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เพราะหลักฐานสมัยต้นรัตนโกสินทร์กล่าวสอดคล้องกันว่า พระราชพิธีเดือนเก้า คือ พระราชพิธีพฤณศาสตร์ ไม่ใช่พระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์ ส่วนพระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาทในเดือนเจ็ด ถูกยกเลิกไปเพราะเหตุดำรัสของ³³ กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้แต่งคือ นายมีมหาดเล็ก (หมื่นพรหมสมพัณสร) กล่าวถึงพระราชพิธีพฤณศาสตร์ว่า

³¹ สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ, **ไม่มีนางนพมาศ ไม่มีลอยกระทงสุโขทัย** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2530), 113.

³² **คำให้การชาวกรุงเก่า** (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2525), 266-277.

³³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน**, เล่ม 1, หน้าคำนำ.

“ทั้งข้าวยากมากแพงฝนแล้งนา	ที่ตกกล้าแห้งไปไม่สำราญ
ให้อาหารรื้อนในพระทัยเทวษ	ไปทั่วเขตไพร่ฟ้าสุธาสถาน
จะอดอยากยากจนทนทรมาน	ให้เกณฑ์การทนต์น้ำปิดทำนบ
ให้ตั้งราชพิธีพืชมงคล	ทั้งองค์สวัสดิหลวงทั้งปวงจบ” ³⁴

พระราชพิธีพืชมงคล เป็นพระราชพิธีที่สร้างขึ้นเฉพาะในปีที่ฝนแล้งเท่านั้น ถ้าปีใดฝนตกชุกก็งดเสีย “การขอฝน” จึงมิได้เป็นพระราชพิธีประจำปี

ดังหลักฐานประกาศการพระราชพิธี พระนิพนธ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์ กล่าวว่า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีการทำพระราชพิธีพืชมงคลเพียงสองครั้ง คือ มีประกาศพระราชพิธีจร³⁵ ในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 เพื่ออธิษฐานขอฝน ต่อพระพุทธปฏิมากร พระสารีริกธาตุและพระรัตนตรัยให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล

จึงเป็นที่น่าสังเกตเช่นกันว่า ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีการประกอบพระราชพิธีพืชมงคลเพียงสองครั้ง แต่เหตุใดจึงถูกลดดับไว้ในในตำราพระราชพิธี ประจำเดือนกุมภาพันธ์

โคลงพระนิพนธ์เฉลิมพระเกียรติ รัชกาลที่ 5 เรื่องพระราชพิธีทวาทศมาสของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามลามา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ มีเนื้อความกล่าวถึงพระราชพิธีในแต่ละเดือน ซึ่งเริ่มจากเดือนห้าพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา จบลงในเดือนยี่ พระราชพิธีตรียัมปวาย (ขาดเดือนสามและเดือนสี่) และกล่าวถึงพระราชพิธีเดือนในเดือนเก้าว่าเป็นพระราชพิธีพืชมงคล ดังนี้

“กำหนดพืชมงคลต้อง	พิธีสงฆ์
สูตเมฆพราหมณ์พรหมพงษ์	แต่งตั้ง
การสองราชพิธีตรง	วันร่วม กันเฮย
ทำที่นอกเมืองทั้ง	ทุ่งท้อง สนามหลวง”

พระนิพนธ์ข้างต้นอธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับขั้นตอนการประกอบพระราชพิธีว่า ผู้ประกอบพิธีจะต้องกระทำดังนี้

³⁴นายมี มหาเด็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2530), 4.

³⁵พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ประกาศการพระราชพิธี, เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2508), 286–288.

“ชุดสระสี่เหลี่ยมกว้าง	เพียงวา
ปากแต่ศอกตำรา	ว่าไว้
ปากสูงศอกหนึ่งปรา	กฎแน่
ราชวัตรจัตรงให้	รอบทั้ง สี่มุม
พระสุภูตินั้นนั่ง	แขนงนาย
ห้องใหญ่ครามทากาย	กำป้อ
หน้าสดสุกแสงฉาย	เสนแสดง ทาเฮย
พิงฝั่งสระสมาธิดี	เนตรตั้ง โขยมบน
โลกบาลกับนาคว	สี่ทิศ ในนา
ตรีเนตรสิงสถิตย์	กึ่งนั้น
ปลาซ่อนใหญ่วิจิตร	อีกรูป หนึ่งเฮย
ปลาเต่ากุ่มปูบัน	หลากล้วน วางราย” ³⁶

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและความเกี่ยวข้องกับพระราชพิธีพืชมงคล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือ “พระราชพิธีสิบสองเดือน” ว่า

“...ปีฉลูเบญจศก อันเป็นปีที่ทรงประสูตินั้น ฝนแล้งมาก ข้าวยากหมากแพง เมื่อทรงประสูติแล้วเกิดฝนตกมาก ตามชาลาในพระราชวังท่อมเกิดถึงเข้า เป็นอัศจรรย์ รัชกาลที่ 4 ทรงพอพระทัยและรับสั่งถึงเรื่องนี้ จึงให้รัชกาลที่ 5 ทำหน้าที่เกี่ยวกับพิธีฝนแต่ยังทรงพระเยาว์ และทรงใช้พระคันธารราษฎร์เป็นพระชนมพรรษาอีกด้วย”³⁷

³⁶ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, *โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545), 80.

³⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน*, เล่ม 3, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : เศรษฐา, 2543, 28. จากหลักฐานข้างต้น มีประเด็นน่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องพระประจําพระชนมพรรษาของรัชกาลที่ 5 เป็นพระคันธารราษฎร์ แทนที่จะเป็นพระปางไสยาสน์ตามที่ทรงพระราชสมภพในวันอังคาร)

จิตรกรรมฝาผนังที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร มีภาพพระราชพิธีเดือนเก้า คือพระราชพิธีพืชมงคลในภาพมีหลักฐานที่บรรยายสิ่งของ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของพระราชพิธีสอดคล้องกับเนื้อหาของพระราชพิธีพืชมงคลในพระนิพนธ์เรื่องโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ อันประกอบไปด้วย รูปปั้นพระสุกตกับท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ ปลาช่อน และพญานาคราชอย่างชัดเจน แม้ว่าจะเป็นภาพเขียนที่มีขนาดเล็กมาก แต่ถ้าไม่สังเกตด้วยความพิถีพิถันแล้ว จะตีความเป็นอื่นไปได้

สอดคล้องกับหลักฐานตำราพระราชพิธีพืชมงคล มีภาพประกอบเป็นลายเส้นรูปพระสุกตเถรเจ้า (ภาพที่ 44) พระพักตร์ทาเสน พระองค์ทาทรม สบงจีวรสีเหลือง เป็นประธานในพิธีขอฝน ตรงกับรายละเอียดของกลุ่มภาพจำลองขนาดเล็กที่ช่องของพระราชพิธีเดือนเก้าในจิตรกรรมฝาผนังที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามได้เป็นอย่างดี ดังนั้นการที่มีผู้ตีความว่าภาพดังกล่าวเป็นพระราชตุลมาร เนื่องจากมี“ตุ๊กตาเสี่ยงทายสี่ตัวอยู่ที่มุมทั้งสี่” จึงไม่ถูกต้อง

แท้จริงแล้ว ภาพดังกล่าวเป็นรูปจำลองของท้าวจตุมาราชทั้งสี่ (ภาพที่ 45) คือ “ท้าวธตรฐ สีเหลือง อยู่ทิศบูรพา ท้าววิรุฬหก สีหงชาดอ่อน อยู่ทิศทักษิณ ท้าววิรูปักษ์ สีขาว อยู่ทิศปัจจิม และ ท้าวภูเวร สีหงดินค่อนข้างดำ อยู่ทิศอุดร”³⁸ ยังมีลายเส้นรูปสมเด็จพระนรินทรราชา สีเขียว (พระอินทร์) อยู่ตรงกลาง อีกด้วย แต่ปัจจุบันอาจเลือนหายจึงไม่ปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมวัดราชประดิษฐ์ ส่วนที่กล่าวถึงเครื่องบัตพลีในงานเขียนขึ้นเดียวกันนั้น ก็ไม่ถูกต้องตามกระบวนพระราชพิธี เพราะภาพที่ปรากฏนั้นเป็นรูปพระยาปลาช่อนและนาคราช (ภาพที่ 56) ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระราชพิธีพืชมงคล

หลักฐานด้านจิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับเรื่องของพระราชพิธีสิบสองเดือน ที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร เป็นหลักฐานที่ช่างเขียนพยายามถ่ายทอดเรื่องราวที่เกี่ยวกับการพระราชพิธีต่างๆอย่างละเอียดอ่อนในสายตาของช่างเขียน และในพื้นที่ที่มีอยู่อย่างจำกัด ในฐานะที่คนปัจจุบันอย่างเราจะเข้าไปศึกษาและตีความ อธิบายภาพ ต้องมีความระมัดระวังโดยการตรวจสอบกับข้อมูลทางเอกสารที่มีอยู่ไม่มากนัก ผู้เขียนมีความสนใจอยุ่ว่าทำไมมีผู้ศึกษามาก่อนว่าภาพในพระราชพิธีเดือนเก้าเป็นพระราชพิธีโสกันต์ ทั้งๆที่ไม่มีภาพเด็กชายหญิงโกนจุกเลย และที่สำคัญ คือ พระราชพิธีโสกันต์ พิธีเกศกันต์ หรือ พิธีโกนจุก เป็นพระราชพิธีและประเพณีเกี่ยวกับชีวิต และการเปลี่ยนผ่านช่วงชีวิตของคนในสังคมไทยจากวัยเด็กไปสู่วัยผู้ใหญ่ มิใช่ประเด็นหลักเกี่ยวกับพระราชพิธีสิบสองเดือนที่พระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราชพิธีในแต่ละเดือนเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมืองแต่อย่างใด ส่วนพระราชพิธีตุลมาร

³⁸ ตำราพระราชพิธีพืชมงคล, 6 – 9.

ในเดือนเก้า รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชนิพนธ์ในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน หน้าคำนำว่า มีมาในกฎมนเฑียรบาลในสมัยอยุธยา แต่มิได้กระทำในสมัยรัตนโกสินทร์ คงเพราะตำราสูญหาย ภาพจิตรกรรมฝาผนังในเดือนเก้าจึงเป็นเรื่องของพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ 4 ชิ้น ได้แก่ พระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ตำราพระราชพิธีเก่า และตำราพระราชพิธีพืชมงคล อีกรทั้งยังตรงกับภาพจิตรกรรมพระราชพิธีเดือนเก้าที่วัดเสนาสนาราม (ภาพที่ 57) ซึ่งเป็นภาพแสดงพระราชพิธีการขอฝนที่มีความชัดเจนกว่าวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

อนึ่งสังคมไทยสมัยก่อนยังคงเป็นสังคมเกษตรกรรม ดังนั้นจะพบว่าการพระราชพิธีต่างๆ จะมีความสำคัญเกี่ยวข้องกับการเกษตรกรรม อาทิ พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พระราชพิธีธานยเทาะห์ (เผาข้าวเสี่ยงทาย) และพระราชพิธีไล่เรือ (ไล่น้ำให้นาแห้ง) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระราชพิธีพืชมงคล จึงเป็นการพระราชพิธีที่มีความสำคัญต่อบ้านเมือง